

KS. KRZYSZTOF GÓŹDŹ

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

KRZYSZTOF.GOZDZ@KUL.PL

ORCID: 0000-0002-8020-1675

UWOLNIĆ WOLNOŚĆ. TEOLOGIA WOLNOŚCI WEDŁUG JOSEPHA RATZINGERA – BENEDYKTA XVI

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2024.001>

Streszczenie. Wolność człowieka ma dzisiaj wiele imion. W różnych dziedzinach życia przejawia się jako wolność wyboru, wolność egzystencjalna, wolność prozopoeiczna, wolność społeczno-polityczna oraz wolność religijna. Joseph Ratzinger – Benedykt XVI proponuje jeszcze inne rozumienie wolności człowieka. Polega ona na uznaniu swojej stworzonej, czyli ujęciu życia człowieka jako daru pochodzącego od Boga. Dlatego postuluje on „uwolnienie” takiej wolności, która w swej zależności od Stwórcy przybiera formę miłości. Prawda ta wyraża się w tryptyku: wolności samego Boga, wolności synostwa i wolności człowieka.

Słowa kluczowe: wolność Boga, wolność synostwa, wolność człowieka, podobieństwo Boże, posłuszeństwo, życie jako dar.

Abstract. Liberating Freedom: A Theology of Freedom According to Joseph Ratzinger–Benedict XVI. Human freedom has many names today. In different areas of life, it manifests itself as freedom of choice, existential freedom, prosopoeial freedom, socio-political freedom, and religious freedom. Joseph Ratzinger–Benedict XVI proposes yet another understanding of human freedom, which consists in recognizing one's createness, that is, in regarding human life as a gift coming from God. Therefore, he argues for the “liberation” of such freedom, which in its dependence on the Creator takes the form of love. This truth is expressed in a triptych: the freedom of God himself, the freedom of sonship, and the freedom of man.

Keywords: freedom of God, freedom of sonship, freedom of man, likeness of God, obedience, life as a gift.

W całym sporze o Chrystusa chodzi o 'wyzwolenie', o 'zbawienie' człowieka. Co jednak wyzwala człowieka? Kto go wyzwala i dlaczego go wyzwala? Albo jeszcze prościej: Czym jest 'wolność człowieka'? Czy człowiek może się stać wolny bez prawdy, czyli w kłamstwie? Wyzwolenie, które byłoby pozbawione prawdy, a więc równałoby się kłamstwu, byłoby nie wolnością, lecz oszustwem, a więc zniewoleniem, degradacją człowieka. Wolność bez prawdy nie może być prawdziwą wolnością, a więc bez prawdy także wolność jest pozbawiona znaczenia¹.

Te przedziwne słowa Benedykta XVI, pochodzące z dzieła *Jezus z Nazaretu*, rozpoczynają i w zasadzie wyrażają istotę naszego rozważania, by uwolnić tę prawdę o człowieku, że jest on wtedy wolny, gdy uzna swoją boską stworzonność.

Dziś zatem jeszcze bardziej niż kiedykolwiek trzeba odważnie pójść za teologią i żywotną myślą Josepha Ratzingera – Benedykta XVI. Wskazuje ona, a nade wszystko i broni podstawowej prawdy chrześcijaństwa, że człowiek został stworzony z miłości Stwórcy na Jego obraz. „Kiedy neguje się taką zależność zachodzącą między stworzeniem a Stwórcą, taką relację miłości, ostatecznie odrzuca się prawdziwą wielkość człowieka, bastion jego wolności i godności”² – słusznie zauważa papież Franciszek w *Przedmowie do Tekstów wybranych: Polityka i wiara*. Wolność człowieka nie wynika bowiem z jego osobistej woli czy społecznych albo politycznych uwarunkowań, lecz z faktu, że ludzki duch został stworzony w ukierunkowaniu na Prawdę, która czyni go rzeczywiście wolnym. Prawo człowieka do wolności wynika zatem z wiary w Boga Stwórcę, a nie z tego, czym

¹ Joseph Ratzinger, *Jesus von Nazareth* (Gesammelte Schriften 6/2; Freiburg im Breisgau: Herder 2013), 708; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Jezus z Nazaretu* (Opera omnia, VI/2, przekł. W. Szymona OP, red. K. Góźdz, M. Górecka, Lublin: Wydawnictwo KUL 2015), 647.

² Franciszek, *Przedmowa Jego Świątobliwości Papieża Franciszka*, w Joseph Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność. Wiara a polityka w trzecim tysiącleciu* (Lublin: Wydawnictwo Diecezjalna i Drukarnia w Sandomierzu 2018, 8–9).

siebie człowiek uczyni, jak chciał Sartre, mówiąc o „wolności od Boga”³. Chodzi tu więc o życie, które nie jest własnym wytworem człowieka, lecz jest darem od Stwórcy. Uznanie swojej stworzoneości oznacza więc dla człowieka prawdziwą wolność. I tę wolność trzeba w nas wyzwolić, uwolnić. Zależność człowieka od Stwórcy przybiera bowiem formę miłości, a ta nie poniża człowieka, ani go nie ogranicza, lecz realizuje w nim boskie pochodzenie jako *cogitor ergo sum* i *amor ego sum* (zostałem pomyślany i ukochany, dlatego jestem)⁴.

Już Ireneusz wiedział, że człowiek „staje się” w jego podobieństwie do Boga, czyli kształtuje się i rozwija swoje człowieczeństwo poprzez upodabnianie się do Syna Bożego. Zatem pełna wolność człowieka oznacza i określa podobieństwo do Boga, które realizuje się w przeznaczonym mu synostwie⁵. Prawdziwa wolność człowieka wyraża się w upodobnieniu się do Syna. Nie jest to więc wolność, która zaspokajałaby potrzeby – jak u zwierząt, lecz jest to wolność, która domaga się uzupełnienia przez odpowiedzialność moralną, wyrażającą się przez pojęcia „prawa” i „dobra”⁶. Oznacza to, że wolności nie można pojmować w sposób egoistyczny, czyli pragnąc jej tylko dla siebie, ale postrzegać ją jako misję na rzecz całej ludzkości. Tak wolność domaga się troski o moralność w sensie publicznej i wspólnotowej więzi, która służy człowiekowi. Jest to wspólna odpowiedzialność wobec prawdy o człowieku i Bogu. Prawda ta wyraża się w trzech odsłonach: w wolności samego Boga, w wolności synostwa i w wolności człowieka.

Tematyka wolności obecna jest w każdej dziedzinie wiedzy humanistycznej i społecznej, a w sposób szczególny także w teologii, zarówno biblijnej⁷,

³ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 26.

⁴ Joseph Ratzinger, *Einführung in das Christentum* (Gesammelte Schriften 4; Freiburg im Breisgau: Herder, 2014), 228; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Wprowadzenie do chrześcijaństwa* (Opera omnia, IV, przekł. Robert Biel, Marzena Górecka, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2017), 200.

⁵ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 34.

⁶ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 86.

⁷ Krzysztof Gózdź, „Człowiek jako istota godna, wolna i odpowiedzialna”, w idem, *Teologia człowieka. Z najnowszej antropologii niemieckiej* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2006), 67–79.

jak i dogmatycznej⁸, w filozofii⁹ oraz w dokumentach kościelnych¹⁰. Szeroki kontekst wolności musi być tutaj jednak ograniczony, gdyż dotyczy jej nowatorskiego rozumienia przez Josepha Ratzingera – Benedykta XVI. Rzeczywistość wolności w ujęciu tego wielkiego Teologa przełomu wieków nie została jeszcze gruntownie przebadana¹¹. Dzięki polskiej wersji *Opera omnia Josepha Ratzingera* otwiera się całościowe spektrum rozumienia wolności i przybiera właśnie całkiem nową formę. Jest ona na wskroś teologiczno-biblijna, ale jednocześnie jest ważnym postulatem dla dzisiejszego chrześcijaństwa, by wolność człowieka łączyć nie tyle ze światem, co z prawdą o człowieku, by uznał swoją stworzonność.

⁸ Tadeusz Styczeń, „Wolność z prawdy żyje. Wokół encykliki *Veritatis splendor*”, w *Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. Andrzej Szostek (Lublin 1995), 127–168; Włodzimierz Wołyniec, „Teologia wolności w kontekście Eucharystii”, w *Wrocławskie Święto Eucharystii. Pamięć Kongresu w refleksji teologów*, red. Józef Pater (Wrocław 2007), 33–48; Jan Wolski, „Donum libertatis. O trudnym darze wolności”, *Łódzkie Studia Teologiczne* 18 (2009): 305–319; Janusz Królikowski, „Ku wolności wyzwolił nas Chrystus (Ga 5,1). Teologiczne aspekty ludzkiej wolności”, *Poznańskie Studia Teologiczne* 31 (2017): 49–66.

⁹ Stanisław Kowalczyk, *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego* (Wrocław: Wrocławskie Księgarnia Archidiecezjalna 1986), 76–89; Albert M. Krąpiec, „Natura ludzkiej wolności”, *Człowiek w Kulturze* 9 (1997): 21–31; Czesław S. Bartnik, *Personalizm* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013⁴), 299–316.

¹⁰ Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor* (1993); Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o niektórych aspektach „teologii wyzwolenia” *Libertatis nuntius* (Watykan 1984: AAS 76 (1984) 876–909); Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu *Libertatis conscientia* (Watykan 1986: AAS 79 (1987) 554–559); Commissione Teologica Internazionale, *La libertà religiosa per il bene di tutti* (2019), https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_20190426_liberta-religiosa_it.html (dostęp 7.12.2023).

¹¹ Bogdan Ferdek, „Werytatywne aspekty wolności w ujęciu Josepha Ratzingera”, *Studia Gnesnensia* XXV (2011): 179–190; Grzegorz Bachanek, „Znaczenie prawdy o stworzeniu w ujęciu Josepha Ratzingera”, *Warszawskie Studia Teologiczne* XXII, no. 1 (2009): 233–244; Joseph Weiler, *Wolność, świętość i rozum w nauczaniu Benedykta XVI* (<https://omnesmag.com/pl/zasoby/wolnosc-holizm-i-rozsadek-w-naukach-benedykta-xvi/>) (dostęp 7.12.2023).

1. WOLNOŚĆ BOGA

Filozofia najogólniej określa wolność jako „autodeterminację osobowego (świadomego) działania”¹², czyli działania wolnego, które urzeczywistnia się przez akty decyzyjne będące syntezą poznania i miłości. W przypadku bytu osobowego Boga aktem Jego wolnego działania jest bezsprzecznie stworzenie. Według ujęcia teologicznego wolność Boga jest absolutnie suwerenna (Ps 115,3; Syr 39,6; Łk 10,22; Jk 14,15), niezależna od nikogo i niczego poza Nim samym¹³. Obraz tej wolności istnieje w istotach duchowych (aniołach) i w osobach ludzkich.

Joseph Ratzinger jest świadom tych założeń filozoficzno-teologicznych i konkretyzuje wolność Boga w Jego działaniu stwórczym – zaistnienie świata i człowieka, ale też i w działaniu odkupieńczym – wolność Syna Bożego posłanego do świata, jak i w działaniu zbawczym – doprowadzenie człowieka do jego eschatologicznej pełni.

W przypadku stworzenia Ratzinger uważa, że pochodzi ono „od boskiego Logosu, stwórczego słowa Boga, od rozumu, wolności i miłości”¹⁴. Sama treść wiary w stworzenie jest stopniowo rozjaśniana przez uczestnictwo w rozumie. Przez to stworzenie jest nie tylko sensowne i uporządkowane, lecz także przeznaczone jest do wolności wypływającej z Bożej miłości i prawdy¹⁵. A jednocześnie ukazana jest zależność stworzenia od Stwórcy. Już samo pochodzenie stworzenia z wolności, z miłości i rozumu, czyli Boga – wskazuje na tę zależność od Stwórcy wszystkich rzeczy. Dla wielu zależność ta ukazuje się jako bariera ludzkiej wolności, jako ograniczenie, jako zaprzeczenie wolności, które winno być usunięte. A to oznacza odrzucenie Boga. Naprzeciw tego Biblia ukazuje szabatową strukturę stworzenia, która polega na tym, by człowiekowi zapewnić wolność oddawania czci

¹² Albert M. Krąpiec, *Wolność*, w *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, 9 (Lublin 2008), 833.

¹³ Krzysztof Stola, *Wolność*, w *Encyklopedia Katolicka*, 20 (Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2014), 894.

¹⁴ Christian Schaller, *Gott, der Schöpfer und Vollender*, w *Herkunft und Bestimmung* (Gesammelte Schriften 5; Freiburg im Breisgau: Herder, 2021), 18; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie* (Opera omnia, V, przekł. Joachim Kobienia, red. Krzysztof Góźdz, Marzena Górecka, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2022), 4.

¹⁵ Schaller, *Gott, der Schöpfer und Vollender*, 19; 4–5.

Bogu, a przez to by dać człowiekowi udział w wolności Boga, w Bożym odpoczynku (por. Rdz 2,2) i w Bożym pokoju¹⁶.

Wiara w stworzenie jest pojmowana na sposób osobowy. Ustanowiony przez Stwórcę osobowy byt (człowiek) jest powołany do wolności, a przez to i do odpowiedzialności. Bóg jako jedyny Byt nadający początek wszelkiemu stworzeniu wychodzi ku ustanowionej wolności bytu stworzonego w relacji słowa Boga i odpowiedzi człowieka. W tym spotkaniu Osoby z osobą, Boga z człowiekiem, wyraża Bóg przez pryzmat osoby wolność swoją (Bożą) i wolność stworzoną (ludzką). „Dlatego pojęcie Boga nie jest krańcowym przeciwieństwem ludzkiej wolności, ale jej warunkiem wstępnym i fundamentem”¹⁷. Więcej, wolność Boga i wolność człowieka wynika z partnerstwa człowieka do Boga, z wezwania Boga, aby człowiek wyszedł „poza siebie” i w ten sposób doszedł do prawdziwej autentyczności¹⁸.

Przykładem realizacji takiego wezwania jest Maryja, która jawi się jako przedstawicielka stworzenia wezwanego przez Boga do udzielenia wolnej odpowiedzi. Ona jest wizerunkiem ocalonego i wyzwolonego człowieka¹⁹. I tu właśnie wyraża się wolność Boga i moc Jego łaski, której potrzebuje człowiek, aby być prawdziwie wolnym²⁰. Łaska nie jest tym samym konkurencją dla wolności, lecz jej umożliwieniem. Wzajemne związanie łaski i wolności sprawia, że Bóg chce przy pomocy łaski osiągnąć królestwo Boże, które jest królestwem wolności i miłości. A człowiek chce przy pomocy swej wolności osiągnąć jej królowanie, które ma sens tylko wtedy, gdy jest królestwem miłości. Wtedy wspólnota ludzi, która

¹⁶ Schaller, *Gott, der Schöpfer und Vollender*; Joseph Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen* (Gesammelte Schriften 3; Freiburg im Breisgau: Herder, 2020), 133; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów* (Opera omnia, III/1, przekł. Jarosław Merecki SDS, red. K. Góźdz, M. Górecka, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2021), 101.

¹⁷ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 301; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 269.

¹⁸ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 352; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 315.

¹⁹ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 472; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 429.

²⁰ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 378; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 341.

gromadzi się ze względu na Boga (Kościół)²¹, jest rozpoznawalna jako rzeczywista przestrzeń łaski i wolności.

Najpełniej wyraził się Bóg jako wolność w Jezusie Chrystusie. Bóg ma wolność działania także w czasie. Okazuje się jako Pan historii, gdy zmienia prawa natury, jak: dziewicze poczęcie Jezusa, czy Jego zmartwychwstanie. Nie jest to wyraz arbitralności Boga, lecz działanie wolne związane z prawdą i miłością. Miarą tej wolności jest także wolność człowieka, która wskazuje na wolnego Boga, będącego istotą naszego bycia obrazem i podobieństwem Boga. Wolność ta tylko wtedy wskazuje na Boga, gdy tkwi w Jego trójjedyniej strukturze prawdy, miłości i wolności²².

Jezus ujawnia także podstawową relację prawdy i wolności. Wynika ona z relacji do Boga. Gdy w greckiej filozofii człowiek sam poszukiwał prawdy Boga, to w wierze biblijnej odwrotnie – sam Bóg w swojej stworczej wolności ustanawia relację do człowieka, tworzy z nim wspólnotę. Do takiego Boga człowiek też się modli. Zatem wolność jest tu pojmowana z rzeczywistością absolutnej prawdy. Istnieje więc nierozzerwalny związek między prawdą i wolnością. Nie chodzi tu o zwykłą zdolność podejmowania decyzji, lecz o dążeniu ku pełni, ku spełnionemu życiu, które osoba musi osiągnąć przez korzystanie ze swej wolności²³. Dlatego wolność związana jest z prawdą stworzonego na obraz Boży człowieka i polega na miłości Boga i człowieka (por. Mt 22,37–39). Korelacja między miłością i prawdą, jak dogłębnie wskazuje encyklika *Fides et ratio*, musi być zakorzeniona w najgłębszej miłości do prawdy Boga i bliźniego. Przyjęcie tej prawdy Boga, która została objawiona w Chrystusie, nie jest zagrożeniem ani dla rozumu ani dla wolności, ponieważ wolność można zdobyć i zachować jedynie wtedy, gdy droga do prawdy jest otwarta dla wszystkich²⁴.

Można zatem powiedzieć, że dla Ratzingera triada prawdy, miłości i wolności wypływa ze stwórczego Rozumu, z boskiego Logosu jako początku całego stworzenia. Człowiek jest powołany, aby rozpoznać ślady tego rozumu, a przez to otworzyć się na miłość i prawdę w swojej wierze.

²¹ Krzysztof Gózdź, *Eucharystia i Miłość* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2023), 14.

²² Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 120; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 89.

²³ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 258; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 210.

²⁴ Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* (1998), no. 10–13, 15, 34, 90.

Wiara chrześcijańska ma bowiem strukturę osobową i jest spotkaniem dwóch wolności, boskiej i ludzkiej. Wiara przyznaje się do rozumu jako podstawy i celu wszystkich rzeczy, a także przyjmuje wolność. Właśnie to przyjęcie Logosu jako początku (por. J 1) wychodzi od prymatu wolności. Jedynie ta więź z Logosem gwarantuje wolność jako zasadę rzeczywistości²⁵. A objawiona w Jezusie Chrystusie miłość wskazuje drogę ludzkiej wolności. Dopiero wtedy, gdy wolność staje się miłością, następuje prawdziwe spotkanie dwóch wolności.

Ratzinger nie jest jednak zwykłym idealistą, lecz patrzy realnie i konfrontuje kwestię wolności Boga z rzeczywistością stworzoną. Uważa, że na jej straży stoi Logos, który był na początku. Jako twórcza mądrość objawił się On w Jezusie Chrystusie i przez to Syn Boży otworzył na nowo drogę do sfery metafizycznej. Przez to ukazał On ważność godności człowieka otwartego na Stwórcę. „Tylko On może ustanawiać prawa, które są oparte na istocie człowieka”²⁶. Zatem istnieją wartości, którymi nikt nie może manipulować, bo są one gwarancją ludzkiej wolności i wielkości. Zawierają się one w podobieństwie Bożym człowieka. Zatem to nie materia tworzy rozum, lecz duch – Logos – poprzedza rozum tak, że rozum, wolność i dobro stają się zasadami, które kształtują rzeczywistość²⁷.

Także konfrontację z wolnością do zła ukazuje Ratzinger obiektywnie, mówiąc, że Bóg „nigdy nie dopuszcza do tego, aby świat całkowicie wymknął się z Jego rąk”²⁸. Świat po prostu należy do Boga, a nie do zła. Bóg utrzymuje świat głównie przez naszą wolność, która jest wolnością do dobra, i winna przeciwstawić się wolności do zła. Tajemnica Boga polega na tym, że działa On w cichości: staje się człowiekiem, cierpi i umiera, ale też zmartwychwstaje – tak działa Bóg w mocy prawdy, wolności i miłości²⁹. Istnieje zatem żywy Bóg, który działa, słucha i mówi. Jest przecież Stwórcą. Od Niego pochodzi wszechświat. I On wszedł też w ten świat

²⁵ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 644; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 554.

²⁶ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 743; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 645.

²⁷ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 759; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 659.

²⁸ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 917; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 802.

²⁹ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 623; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 572.

i ukazał swoje oblicze w Jego Synu. Świat zatem nie wypadł Mu z rąk, bo respektuje On prawa stworzenia, które mu nadał. Nie jest jednak Bogiem bezsilnym, bo On dalej panuje na stworzeniu i wie, gdzie jest ku spełnieniu, ku zbawieniu³⁰. Człowiek jako stworzenie winien otworzyć się w swojej wolności na to zbawienie. Taka wolność człowieka może się narodzić tylko z wolności Boga: „Człowiek zbliża się do rejonu zbawienia tylko wtedy, gdy sam przyjmie wyzwolenie do miłości, do sensu”³¹.

Skoro Bóg wyzwala człowieka do wieczności, do życia Bożego, to jedynie On sam może ingerować w wolność człowieka. On bowiem określa sens wolności. Bóg może ingerować w wolność stworzenia, ale tylko z zachowaniem wolności. Istnieje więc przedziwna tajemnica miłości Boga do człowieka, Stwórcy do stworzenia, która zakłada właśnie wolność. Tajemnica ta objawia się w tym, że czeka na otwarcie się człowieka, na jego dobrowolne „tak”. W ten sposób – na wzór Maryi – pojawia się osobiste wydarzenie miłości wobec Miłości odwiecznej. Bóg zatem ukrywa się w cisłości, aby człowiek upodobił się do Niego, by znalazł wolność i miłość, by zrodziła się w nim wolność i miłość³².

2. WOLNOŚĆ SYNOSTWA

Gdy wolność Boga wyraża się w Jego panowaniu nad światem jako Stwórcy wszelkiego stworzenia, to wolność posłanego na świat Syna Bożego ukazana jest w posłuszeństwie Ojcu. Syn Człowieczy nie przyszedł bowiem na świat po to, „aby Mu służyło, lecz żeby służyć i dać swoje życie na okup za wielu” (Mk 10,45). Posłuszeństwo Syna, współistotnego Ojcu, opiera się więc na Jego uniżeniu aż do śmierci krzyżowej (por. Flp 2,6–11). W swoim posłuszeństwie jako Syn zapoczątkował Jezus nową formę relacji człowieka do Boga. Jako Syn przyniósł nową wolność jako wolność tego, który jest całkowicie zjednoczony z wolą Ojca³³ i który wyswobodził człowieka do prawdziwej wolności (por. Ga 5,1).

³⁰ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 896; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 818.

³¹ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 933; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 854.

³² Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 1155; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 1054n.

³³ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 122; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 112.

Chrystus jest więc przeciwieństwem węża, który zwiódł człowieka (por. Rdz 3). Z drzewa krzyża nie pochodzi słowo pokusy, lecz „słowo zbawczej miłości, słowo posłuszeństwa, w którym sam Bóg stał się posłuszny, a w ten sposób oferuje nam swoje posłuszeństwo jako przestrzeń wolności. Krzyż jest jak drzewo życia, które stało się znowu dostępne”³⁴. Jest ono dostępne w Eucharystii, która jako obecność Krzyża jest trwałym drzewem życia, wydającym owoce prawdziwego życia. Spożywanie tych owoców oznacza, że „otrzymujemy ukrzyżowanego Pana, że przyjmujemy Jego formę życia, Jego posłuszeństwo, Jego ‘tak’, miarę naszego bycia stworzeniem. Oznacza to przyjęcie Bożej miłości, która jest naszą prawdą”³⁵. Stworzenie w swojej ontycznej zależności od Stwórcy przyjmuje tę synowską zależność, ale przyjmuje ją jako wolność, bo jest prawdą i miłością.

Korzenie tej synowskiej wolności można dostrzec w wolność narodu wybranego. Nie polegała ona na faktycznym wyjściu z niewoli egipskiej, lecz na przyjęciu prawa Bożego na Górze Synaj za pośrednictwem Mojżesza. Dopiero to przymierze narodu z Bogiem urzeczywistnia prawdziwe wyzwolenie. Naród uzyskał wolność przez Prawo, które odnosi się zarówno do stworzenia jak i do Stwórcy. Dlatego Synaj był dla Izraela podstawą i miarą jego wolności³⁶. Więcej, istota wyzwolenia nie polega na „silnym ramieniu” Boga, lecz na dobrowolnym darze Prawa, które wynika z Bożej miłości. Wyzwolenie to jest zawsze pośredniczone, tu – za Ratzingerem – przez rozum i przez wolę. Rozum otwiera się na Boga, by właściwie rozpoznawać dobro i zło, a wola zamienia w czyn to, co zostało poznane³⁷.

Na tym tle łatwiej rozpoznać postać nowego Mojżesza. Gdy pierwszy Mojżesz nadawał Izraelowi pochodzące od Boga Prawo, to nowy Mojżesz nowego *exodusu* – Jezus – nadaje prawo wszystkim narodom (por. Iz 42,1). Wyzwala nas spod „starego” Prawa i wiedzie ku nowemu prawu, do wolności „czynienia dobra”. Jest to wolność, która jest prowa-

³⁴ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 83; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 66.

³⁵ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 83; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 66.

³⁶ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 619; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 531.

³⁷ Ratzinger, *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen*, 619, 620; Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*, 532.

dzona przez Ducha Bożego i dlatego wyzwala nas spod Prawa³⁸. Jest to wolność Chrystusowa, która wyzwala przez posłuszeństwo wobec Boga na wzór Jego Syna. Polega ona na wspólnocie woli z Jezusem, a przez Niego z samym Bogiem³⁹. Jest to prawdziwa wolność Syna.

Biblijnym obrazem tej wolności jest przypowieść o synu marnotrawnym (por. Łk 15,11–32). Ten, który był prawdziwie wolnym, bo miał wspólnotę z ojcem, stał się niewolnikiem, pastuchem świń. Swoją wolność przemienił w samowolę, wchodząc na własną drogę i żyjąc w zakłamaniu. Zagubił swoją istotę, samego siebie. Ale w końcu zrozumiał, że jest zagubiony. Nawrócił się i znalazł drogę powrotu do ojca, do prawdziwej wolności syna⁴⁰. Tak objawiła się prawda o człowieku poszukującym wolności. Wynika z niej, że bez prawdy nie ma prawdziwej wolności⁴¹.

Na czym więc polega wyzwolenie człowieka, jego bycie wolnym, jego zbawienie? Ratzinger uważa, że pragnienie wolności, bycie wolnym, jest wpisane w istotę człowieka. Dlatego też szuka on sposobu bycia „jak Bóg”. Wskazuje na to już przypadek Adama. Ale pozytywnie ujmując tę kwestię trzeba sięgnąć do formuły „jednej osoby” w Chrystusie III Soboru Konstantynopolitańskiego (680–681; DH 556). Zbawienie człowieka nie dzieje się przez bycie obok Bóstwa i człowieczeństwa Chrystusa, lecz tylko przez ich rzeczywiste przenikanie się, przez jedność dwóch natur w osobie Logosu. Tylko w ten sposób dokonuje się „bycie jak Bóg”⁴². Chodzi tu o włączenie ludzkiej woli w wolę Bożą, które nie niszczy wolności, ale ją wypełnia, czyni pełną. Zatem własna wola Jezusa jako człowieka nie została pochłonięta przez wolę Bożą, ale na drodze wolności wola ta słucha woli Bożej i staje się z nią jednością. „Ta wolna jedność – rodzaj wolności stworzony przez miłość – jest wyższą i bardziej wewnętrzną jednością niż jedność czysto naturalna. Odpowiada ona najwyższej wolności, jaka w ogóle istnieje – wolności trynitarnej”⁴³. Zatem ludzka wola Jezusa podporządkowuje się woli Syna jako „Ja” wobec „Ty”, utożsamia się z nią i przekazuje „Ja” ojcowskiemu „Ty”. W tym wyraża się wolność. Logos bowiem

³⁸ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 214; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 197.

³⁹ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 229; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 211.

⁴⁰ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 297; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 272.

⁴¹ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 708; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 647.

⁴² Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 712; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 651.

⁴³ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 712; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 651.

przyjmuje wolę człowieka jako swoją i przez „Ja” tego człowieka mówi do Ojca, a więc przemienia słowo człowieka w swoje słowo. I właśnie przez to oddanie człowiekowi własnego „Ja” „wyzwala człowieka, zbawia go, czyni go Bogiem”⁴⁴. Człowiek zostaje niejako przemieniony w synowskie posłuszeństwo, z niewolnika staje się synem, ma bowiem udział w wolności Syna. Tak jedność woli prowadzi do przebóstwienia człowieka.

Bóg szukał ludzkiego „Tak”, szukał ludzkiej wolności wypowiedzenia tego słowa. Znalazł je u Maryi. Powracamy więc do Matki Jezusa. Dzięki Jej dobrowolnemu słowu wobec woli Boga mógł On odkupić człowieka stworzonego jako istotę wolną. Maryja w swoim „Tak” wyraża jednocześnie posłuszeństwo swojej woli. Paradoksalnie Bóg niejako uzależnił się od „Tak” człowieka. Jest to jednak wyrazem łaski, czyli uprzedniości Bożej miłości. „Łaska nie niszczy wolności, lecz ją tworzy”⁴⁵. Właśnie Bóg dlatego stworzył świat, ponieważ „chciał stworzyć miejsce na swoją miłość, miejsce posłuszeństwa i wolności”⁴⁶. Znalazł je w Matce swojego wcielonego Syna.

3. WOLNOŚĆ CZŁOWIEKA

Istotą religii nie jest sam jej obrzęd, lecz poznanie prawdy, gdyż ludzki duch został stworzony w ukierunkowaniu na prawdę, na Boga Stwórcę, który czyni człowieka wolnym⁴⁷. Tezie tej sprzeciwia się oświeceniowe określenie wolności, polegające na usunięciu Boga ze świata człowieka, czy nawet na zaprzeczeniu istnienia Boga⁴⁸. Taka wolność bez Boga oznacza usunięcie największej zależności dla człowieka. Natomiast chrześcijaństwo preferuje inną drogę wolności, która teologicznie określana jest jako odkupienie: jest nią zależność od Miłości, która staje się autentyczną wolnością⁴⁹. Jest to zależność od Stwórcy, który daje istnienie,

⁴⁴ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 714; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 653.

⁴⁵ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 879; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 803.

⁴⁶ Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, 201; Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, 185.

⁴⁷ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 13.

⁴⁸ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 26; Krzysztof Góźdz, *Historical and Theological Sources of Secularism and Secularisation*, „*Verbum vitae*” 40/1 (2022): 114–116.

⁴⁹ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 28.

a którego człowiek sam sobie nie może dać. Zależność od Stwórcy prowadzi też do prawdy o człowieku, a przez to i do jego wolności. Bóg nie jest zatem granicą wolności ludzkiej, ani konkurentem naszego własnego życia. Przeciwnie, przez akt miłości – dokonany w najwyższym stopniu w męce i śmierci Syna Bożego – Jezus jako człowiek pokonał granice ludzkiej miłości z mocą, jaką ma jedynie Bóg⁵⁰. Tak śmierć Jezusa stała się aktem komunii Boga ze wszystkimi ludźmi. W ten sposób człowiek został wyzwolony ze śmierci. Odtąd Jezus czeka w śmierci człowieka jako Miłość, która go wyzwoliła i uczyniła wolnym.

Bóg jednak nie wyzwala człowieka na sposób *creatio ex nihilo*, czyli w stwórczej wszechmocy, lecz wkracza w istniejącą już stwórczą wolność człowieka na sposób wzajemności i otwierającej się miłości, która wymaga najpierw jego wiary. Jednocześnie człowiek nie może nabyć odkupienia – wyzwolenia – jako gotowego, lecz musi w nie wejść przez swoją drogę człowieczeństwa, przez rozwój swego człowieczeństwa. Rozwojem tym jest realizowanie swojego podobieństwa do Boga, które finalizuje się w otrzymaniu „wolności synostwa – „dopiero ona może być odpowiadającą mu wolnością, dopiero ona może być jego odkupieniem”⁵¹. Tym samym człowiek nie jest Bogiem, lecz staje się podobnym do Boga, wchodzi w relację synostwa, umożliwiającą przez Boga. Pełną wolność – czyli podobieństwo do Boga, synostwo – może człowiek otrzymać tylko od Boga w otwarciu się w wierze i miłości na Jego odkupienie. Wtedy też głębiej można poznać swoją prawdę. Wyraźniej można dostrzec granice ludzkiej wolności.

Granice tę wyraża – jak wspomniano – przekaz Księgi Rodzaju 3, mówiący o grzechu początku, o upadku pierwszych ludzi, w obrazach ogrodu, drzewa i węża. Ogród jest obrazem świata, który powstał z woli Stwórcy i w którym żyje człowiek. Więcej, jest on darem Boga i jednocześnie domem człowieka. Gdy panuje jedność świata (stworzenia) i Stwórcy, to świat ten jest znakiem zbawczej i jednoczącej dobroci Boga⁵². Obraz węża, zaczerpnięty z orientalnych kultów płodności, związany jest z niebezpieczeństwem zerwania przymierza, które wyraża się w poku-

⁵⁰ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 32.

⁵¹ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 34.

⁵² Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 75; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 59.

sie odejścia od Boga i pójścia w nurt życia proponowanym przez węza, rozumianego jako symbol mądrości panującej nad światem⁵³. Mądrość wyraża się tu nie w negacji Boga, lecz w podstępym pytaniu, które wyrzywa człowieka z zaufania i przenosi do nieufności: „Czy rzeczywiście Bóg powiedział: Nie jedzcie owoców ze wszystkich drzew tego ogrodu?” (Rdz 3,1). Pytanie to wzbudza podejrzliwość wobec Boga i jednocześnie stawia granice dla wolności człowieka. Zawarta jest tu pokusa, że „nie powinien akceptować granicy swojego bytu; że nie powinien traktować granicy dobra i zła, granicy moralności w ogóle jako granicy, ale że powinien i może po prostu się wyzwolić przez to, że z niej zrezygnuje”⁵⁴. I tak się rzeczywiście dzieje, że człowiek chce zanegować swoje bycie stworzeniem i nie chce przyjąć granicy w nim zawartej. „Nie chce być stworzeniem, nie chce być mierzony, nie chce być zależny. Swoją zależność od stwórczej miłości Boga interpretuje jako brak suwerenności. Brak suwerenności jest jednak niewolnictwem; z niewolnictwa trzeba się wyzwolić. Dlatego człowiek sam chce stać się bogiem”⁵⁵. Negacja swojej prawdy, że jest się stworzeniem i zależnym od Stwórcy, najwyższej Miłości, zaprzecza obiektywną prawdę i niszczy prawdziwą miłość.

Pierwotne zagubienie człowieka i jego pogrążenie się w fałszywej wolności, przezwycięża sam Bóg, który posyła swego Syna na świat i jako Człowiek daje Ojcu właściwą odpowiedź stworzenia: choć sam jest Bogiem, przyjmuje postać sługi i staje się posłuszny aż do śmierci (por. Flp 2,5–11). Tak Jezus Chrystus „wraca drogą Adama w odwrotnym kierunku. W przeciwieństwie do Adama, jest On naprawdę ‘jak Bóg’”⁵⁶. Nie trzyma się swej autonomii, lecz staje się całkowicie zależny, staje się sługą. Obiera nie drogę władzy, lecz drogę miłości. Zastępuje w ten sposób drogę Adama i jako Drugi Adam objawia nam prawdę i daje życie. Odtąd bycie człowiekiem zaczyna się na nowo. Syn ustanawia nową relację człowieka. Jego wyciągnięte na krzyżu ramiona są otartą relacją

⁵³ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 76; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 60.

⁵⁴ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 77; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 61

⁵⁵ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 79; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 62–63.

⁵⁶ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 82; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 66.

i realnym gestem posłuszeństwa, które ofiaruje nam przestrzeń wolności. Drzewo hańby staje drzewem życia. Jest ono wiecznie żywe i obecne w Eucharystii. Jest po prostu nową miarą naszego bycia stworzonym, bo przyjmuje Bożą miłość jako naszą prawdę. Nie jest ona zależnością, ale jest wolnością, ponieważ jest prawdą i miłością⁵⁷.

Ostatecznie wolność ludzka jest więc darem, który skupia się na poszukiwaniu prawdy, że człowiek jest Bożym stworzeniem. Wolność jako Boży dar została powierzona człowiekowi w akcie stwórczym, w stworzeniu człowieka na obraz i podobieństwo Boże. Następnie dar ten został pogłębiony w akcie odkupieńczym Syna Bożego. Chrystus Odkupiciel przez swój krzyż i zmartwychwstanie wyswobodził człowieka ku prawdziwej wolności, jak mówi św. Paweł (por. Ga 5,1). A ponieważ wolność jest darem kruchym, stąd potrzebuje wyzwolenia z zagrożenia, jakim jest grzech. Chrystus dokonał tego wyzwolenia, odkupił wolność człowieka, która dana mu była na początku, a którą utracił przez odwrócenie się od Boga. Staliśmy się wolni wolą samego Chrystusa, czyli przez Niego odkupieni. Chrystus raz na zawsze wyzwolił nas z niewoli grzechu. Ta tajemnica odkupienia jako wyzwolenia uobecnia się w sakramencie Eucharystii. W tym sakramencie będzie ona trwać aż po dzień paruzji, czyli ostatecznego wyzwolenia całego świata z mocy zła. Tak Eucharystia jest źródłem wolności. Kościół chce przywrócić prawdziwy sens wolności, czyli chce przeżywać wolność nie jako samowolę, lecz jako Boży dar. Ten dar ma nas uzdolnić do godnej odpowiedzi wobec Stwórcy, jak też do solidarnego współżycia ludzi. Dar wolności pozwala nam właściwie żyć w stosunku do Boga i do ludzi.

Chrystus zatem proponuje inny model wolności. Wolność jest tu zawsze w relacji do prawdy, która została w Nim (w Chrystusie) objawiona. Tylko ta wolność, która jest podporządkowana Prawdzie, prowadzi osobę ludzką ku autentycznemu dobru. Dobrem osobistym jest istnienie w Prawdzie i czynienie Prawdy. Oznacza to, że nie wolno zrywać związku między prawdą a wolnością. Gdzie się go zerwie, wówczas ma się do czynienia z upadkiem wszelkich wartości, z powszechną katastrofą człowieka, z pogardą życia ludzkiego, z naruszeniem praw człowieka i niszczeniem dobra innych.

⁵⁷ Ratzinger, *Herkunft und Bestimmung*, 83; Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie*, 67.

Błędna interpretacja wolności prowadzi więc do zniewolenia człowieka, zarówno jednostki, jak i społeczności. Stąd ma rację św. Paweł, gdy mówi, że „wolność potrzebuje wyzwolenia. Wyzwolicielem jest sam Jezus Chrystus. On to wysłużył nam zbawienie. Jest to łaska Boża względem człowieka. Łaska ta nie pomniejsza w niczym naszej wolności, gdy wolność ta pozostaje w zgodzie z sensem prawdy i dobra, które Bóg umieścił w naszym sercu.

ZAKOŃCZENIE

Człowiek od swoich początków chciał być wolny, niezależny i panujący. Chciał „być jak Bóg”. Rozpoznał więc wielkość i wolność Boga, ale nie chciał jej przyjąć. Uważał ją za zależność, która go zniewala i chciał ją usunąć. Nie zrozumiał jednak, że relacja między Stwórcą i stworzeniem jest relacją miłości, a nie zniewolenia. Nie potrafił człowiek przyjąć woli Stwórcy i zgrać z nią swoją wolę. Dlatego Bóg w swej miłości uniżył się najgłębiej jak mógł i przyjął w swoim Synu postać człowieka w Betlejem, aby ostatecznie na Golgocie zjednoczyć ludzką wolę z wolą Bożą. W ten sposób wcielony Logos uwolnił wolność stworzenia, otworzył na nowo drogę do wolności i prawdy.

Dobitnie wyraził to Benedykt XVI, mówiąc:

W ten sposób Chrystus przemienił postawę Adama, grzech pierworodny człowieka i tak uzdrowił człowieka. Postawa Adama wyrażała się w tym: nie to, czego Ty chciałeś, Boże; ja sam chcę być bogiem. Ta pycha jest prawdziwą istotą grzechu. Myślimy, że jesteśmy wolni i że jesteśmy naprawdę sobą, tylko jeżeli realizujemy wyłącznie swoją wolę. Bóg jawi się jako przeciwieństwo naszej wolności. Myślimy, że musimy się od Niego uwolnić, że tylko wtedy będziemy wolni. To jest podstawowy bunt, przenikający historię, i zasadniczy fałsz, wynaturzający nasze życie. Kiedy człowiek działa wbrew Bogu, działa wbrew własnej prawdzie, a zatem nie staje się wolny, tylko wyobcowany z samego siebie. Jesteśmy wolni, jedynie jeżeli trwamy w naszej prawdzie, jeżeli jesteśmy zjednoczeni z Bogiem. Wtedy

prawdziwie stajemy się «jak Bóg» – gdy nie przeciwstawiamy się Bogu, nie pozbywamy się Go czy nie wypieramy się Go⁵⁸.

Tak więc, „uwolnić wolność” oznacza, wyzwolić się z zaślepienia, że „wiara nie ma dzisiejszemu człowiekowi nic do powiedzenia, gdyż stoi w sprzeczności z humanistyczną ideą rozumu, oświecenia i wolności”⁵⁹. Chodzi tu o konieczną relację rozumu i wiary, rozumu i religii, które są wezwane do wzajemnego oczyszczenia się i uzdrowienia, które potrzebują siebie nawzajem i które muszą się wzajemnie uznawać. Człowiek bowiem musi poznać Boga, „że w Jezusie objawiła się prawda i że prawda nie jest czyjąś prywatną sprawą, ale musi być dzielona i poznawana”⁶⁰. A zatem Bóg i wiara są dla człowieka racjonalne i niezbędne. Tak też wolność związana jest nierozzerwalnie z kwestią prawdy, że Bóg jest Logosem, stwórczym rozumem, słowem i miłością. W koncepcji Boga jako miłości zawiera się ostatecznie najwyższa wolność i wielkość rozumu!⁶¹, a także ukazana jest wyjątkowa godność człowieka. Osobowy byt nie jest więc neutralny, lecz jako pochodzący od Boga jest ukierunkowany na miłość, na prawdę i na rzeczywistą wolność.

BIBLIOGRAFIA

- Bachanek, Grzegorz. „Znaczenie prawdy o stworzeniu w ujęciu Josepha Ratzingera.” *Warszawskie Studia Teologiczne* XXII, no. 1 (2009): 233–244.
- Bartnik, Czesław S. *Personalizm*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013⁴.
- Benedykt XVI. „Homilia podczas Mszy św. Wieczerzy Pańskiej w Wielki Czwartek (5.04.2012).” *L'Osservatore Romano*, wyd. polskie, nr 5/2012: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/homilie/wczwartek_wp_05042012.html (dostęp 9.12.2023).

⁵⁸ Benedykt XVI, „Homilia podczas Mszy św. Wieczerzy Pańskiej w Wielki Czwartek (5.04.2012)”, *L'Osservatore Romano*, wyd. polskie, nr 5/2012, s. 18: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/homilie/wczwartek_wp_05042012.html (dostęp 9.12.2023).

⁵⁹ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 161.

⁶⁰ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 164.

⁶¹ Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność*, 167.

- Commissione Teologica Internazionale. *La libertà religiosa per il bene di tutti* (2019): https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_20190426_liberta-religiosa_it.html (dostęp 7.12.2023).
- Ferdek, Bogdan. „Werytatywne aspekty wolności w ujęciu Josepha Ratzingera.” *Studia Gnesnensia* XXV (2011): 179–190.
- Franciszek. „Przedmowa Jego Świątobliwości Papieża Franciszka.” W Joseph Ratzinger – Benedykt XVI, *Uwolnić wolność. Wiara a polityka w trzecim tysiącleciu*, 7–9. Lublin: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2018.
- Góźdz, Krzysztof. „Człowiek jako istota godna, wolna i odpowiedzialna.” W Krzysztof Góźdz, *Teologia człowieka. Z najnowszej antropologii niemieckiej*, 67–79. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006.
- Góźdz, Krzysztof. *Eucharystia i Miłość*. Lublin: Wydawnictwo KUL 2023.
- Góźdz, Krzysztof. *Historical and Theological Sources of Secularism and Secularisation*, “Verbum Vitae” 40/1 (2022): 114–116. DOI: 10.31743/vv.13269.
- Jan Paweł II. Encyklika *Fides et ratio* (1998).
- Jan Paweł II. Encyklika *Veritatis splendor* (1993).
- Kongregacja Nauki Wiary. Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu *Libertatis conscientia* (Watykan 1986: AAS 79 (1987): 554–559).
- Kongregacja Nauki Wiary. Instrukcja o niektórych aspektach „teologii wyzwolenia” *Libertatis nuntius* (Watykan 1984: AAS 76 (1984): 876–909).
- Kowalczyk, Stanisław. *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*. Wrocław: Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, 1986.
- Krąpiec, Albert M. „Natura ludzkiej wolności.” *Człowiek w Kulturze* 9 (1997): 21–31.
- Krąpiec, Albert M. *Wolność*. W *Powszechna Encyklopedia Filozofii*. Red. Andrzej Maryniarczyk, 9, 833–837 (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2008).
- Królikowski, Janusz. „Ku wolności wyzwolił nas Chrystus (Ga 5,1). Teologiczne aspekty ludzkiej wolności.” *Poznańskie Studia Teologiczne* 31 (2017): 49–66.
- Ratzinger, Joseph – Benedykt XVI. *Uwolnić wolność. Wiara a polityka w trzecim tysiącleciu*. Lublin: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2018.
- Ratzinger, Joseph. *Einführung in das Christentum* (Gesammelte Schriften 4). Freiburg im Breisgau: Herder, 2014; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Wprowadzenie do chrześcijaństwa* (Opera omnia, IV, przekł. Robert Biel, Marzena Górecka, red. K. Góźdz, M. Górecka). Lublin: Wydawnictwo KUL, 2017.
- Ratzinger, Joseph. *Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen* (Gesammelte Schriften 3). Freiburg im Breisgau: Herder, 2020; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów* (Opera omnia, III/1, przekł. Jarosław Merecki SDS, red. K. Góźdz, M. Górecka), Lublin: Wydawnictwo KUL, 2021.
- Ratzinger, Joseph. *Herkunft und Bestimmung* (Gesammelte Schriften 5), Freiburg im Breisgau: Herder, 2021; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie* (Opera omnia, V, przekł. Joachim Kobienia, red. K. Góźdz, M. Górecka), Lublin: Wydawnictwo KUL, 2022.
- Ratzinger, Joseph. *Jesus von Nazareth* (Gesammelte Schriften 6/2). Freiburg im Breisgau: Herder 2013; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Jezus z Nazaretu* (Opera omnia,

- VI/2, przekł. W. Szymona OP, red. K. Góźdz, M. Górecka), Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Schaller, Christian. „Gott, der Schöpfer und Vollender.” W *Herkunft und Bestimmung*. Hg. Joseph Ratzinger (Gesammelte Schriften 5), 15–21, Freiburg im Breisgau: Herder, 2021; polskie tłum. Joseph Ratzinger, *Pochodzenie i przeznaczenie* (Opera omnia, V, 1–7, przekł. Joachim Kobienia, red. K. Góźdz, M. Górecka), Lublin: Wydawnictwo KUL, 2022.
- Stola, Krzysztof. *Wolność*. W *Encyklopedia Katolicka*, 20, 894–895. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2014.
- Styczeń, Tadeusz. „Wolność z prawdy żyje. Wokół encykliki *Veritatis splendor*.” W *Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. Andrzej Szostek, 127–168. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 1995.
- Weiler, Joseph. „Wolność, świętość i rozum w nauczaniu Benedykta XVI.” <https://omnesmag.com/pl/zasoby/wolnosc-holizm-i-rozsadek-w-naukach-benedykta-xvi/> (dostęp: 7.12.2023).
- Wolski, Jan. „Donum libertatis. O trudnym darze wolności.” *Łódzkie Studia Teologiczne* 18 (2009): 305–319.
- Wołyniec, Włodzimierz. „Teologia wolności w kontekście Eucharystii.” W *Wrocławskie Święto Eucharystii. Pamięć Kongresu w refleksji teologów*, red. Józef Pater, 33–48. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny, 2007.